

Les vetlades valencianes al Teatre Russafa de València. L'intent de crear un teatre valencià a la Renaixença.

Valencian evenings at the Russafa Theater of Valencia. The attempt to create a valencian theater in the Renaissance.

Joana Sales i Baviera

Doctoranda en el programa d'Indústries de la Comunicació i Culturals de la Universitat Politècnica de València.

joasaba@doctor.upv.es

Resum

En el s. XIX la Renaixença va jugar un paper molt important en la recuperació de les arts literàries en llengua vernacle tant a Catalunya com al País Valencià, encara que en aquest últim amb menys repercussió. L'èxit que experimentà el teatre culte català no va trobar el seu equivalent a València. A València, l'intent de treure la llengua del país del nucli familiar per culturitzar-la i deixar-la impresa en el gènere dramàtic no era una tasca que resultés fàcil.

El Teatre Russafa de València va ser espectador principal dels intents que hi van haver en la creació d'un Teatre Valencià i de com el sainet assolí aquest títol encapçalat per l'autor Eduard Escalante. Hem fet un recorregut pels diaris de l'època que ens han descobert manifestes, opinions i inquietuds del moment, que veurem repetides al llarg dels anys i ens donaran una visió de perquè el teatre valencià no va poder consolidar-se com va ocórrer al Principat.

Paraules clau: València; Teatre; Escalante; Russafa; Renaixença.

Abstract

In the 19th century, the Renaissance played a very important role in the recovery of the vernacular literary arts in both Catalonia and the Valencian Country,

Culturas. Revista de Gestión Cultural

Vol. 7, Nº 7, 2020

pp. 90-109

EISSN: 2386-7515

Recibido:8/07/2020

Aceptado:18/10/2020

although in Valencia with less scope. The success of Catalan cult theater finds no equivalent in Valencia. In Valencia, the attempt to remove the language from the family nucleus, to cultivate it and leave it imprinted in the dramatic genre, was not an easy task.

The Teatre Russafa in Valencia was the main spectator of the attempts that were made to create a Valencian Theater and how the sainete achieved this little led by the author Eduard Escalante. We have taken a tour of the newspapers of the time that have revealed to us manifestos, opinions and concerns of the moment which we will see repeated over the years and will give us a vision of why the valencian theater could not consolidate as it happened in the Principality.

Keywords: Valencia; Theater; Escalante; Russafa; Renaissance.

1.Introducció

El teatre Russafa va ser un dels coliseus valencians que més suport va donar al teatre vernacle i a les companyies autòctones al s. XIX. Des de la seua apertura en 1868, els autors valencians i les companyies valencianes van tindre sempre un lloc en la seua programació, així ho podem apreciar en una crida emesa pel diari *Las Provincias* en 1878 on l'empresa del Russafa anima els autors teatrals valencians a presentar les seues noves obres al mateix teatre:

"La empresa del teatro-café de la calle de Ruzafa deseosa de contribuir al engrandecimiento de la literatura patria estimulando a los autores dramáticos de esta ciudad, ha hecho un llamamiento a los mismos para que se dignen a presentar las obras que produzcan a dicho teatro con objeto de ponerlas en escena, siempre que reúnan las condiciones convenientes y puedan representarse con los elementos de que dispone la requerida empresa "(Anònim 1878).

En la revista *Lo Rat-Penat. Calendari llemosí*, corresponent a l'any 1875, Constantí Llobart havia exhortat als comediògrafs valencians a escriure drama històric i comèdia de costums en valencià, un terreny encara per explotar on sols comptaven en aquell moment amb les obres de Joaquim Balader i Francesc Palanca i Roca (Llobart 1874, p.15).

Per la seua banda, a Catalunya, la Renaixença estava donant els seus fruits abastint tots els camps relacionats amb el procés de canvi iniciats per la societat catalana, els quals no sols afectaven la llengua i la literatura, sinó tots els fenòmens culturals implicats en aquest com, per exemple, el teatre. Entretant a València no ocorria el mateix, el moviment s'havia quedat arrelat en la literatura poètica d'un cercle molt reduït d'escriptors conservadors d'extracció burgesa i formació universitària, els quals utilitzaven el llemosí per a la poesia i el castellà per a la vida quotidiana. D'aquest grup destaquen Vicent W.Querol,

Jacint Labaila, Josep Mª Torres Belda, Rafael Ferrer i Bigné, o Félix Pizcueta, els quals dirigits per Teodor Llorente no tenien cap intenció de treure l'art de les lletres del nucli que havien creat i molt menys de polititzar el moviment cultural i fer arribar la cultura a altres extractes socials. És més, no perdien ocasió de criticar i oposar-se a la part reivindicativa del moviment renaixentista català encapçalat per Víctor Balaguer amb qui els llaços que havien format anys enrere anaven trencant-se per les diferències d'opinió polítiques, lingüístiques i literàries.

Amb la publicació de la revista anual *Lo Rat-Penat. Calendari llemosí* per Constantí Llombart en 1874, s'encetava una alternativa en oposició al conservadorisme imperant. Un grup format per escriptors autodidactes progressistes de classe popular format per José F. Sanmartín i Aguirre, Antoni Palanca i Hueso, José Mª Puig Torralva, Luís Cebrian Mezquita, Ricardo Cester, Víctor Iranzo, Josep Bodria, Josep d'Orga, tots ells autors de sainets i de revistes satíriques i polítiques els quals feien un ús normal de la llengua materna, el valencià, s'unia a Llombart per a proclamar la transcendència política del valencianisme, modernitzar i dignificar el valencià com a llengua literària.

La recerca que hem dut a terme ens mostra com en un moment cultural tan important per a les lletres com va ser la Renaixença, el teatre valencià tema principal que ens ocupa, es va quedar representat en el sainet, anomenat per molts estudiosos *obreta de fer riure*. Veurem intents reincidents de mantenir un gènere teatral que cau en desús pel mateix pes del pas del temps sense poder arribar a crear un teatre culte equiparat al teatre català.

L'article l'hem estructurat en quatre apartats diferents on s'estudien els inicis del teatre en valencià des del 1878; un epígraf dedicat a l'homenatge pòstum a Escalante, per la importància de l'acte en si, així com de la transcendència posterior que tingué; posteriorment analitzem les «vetlades valencianes», per l'intent que suposaren de portar a terme una vertadera renovació del teatre valencià i el seu fracàs. La polèmica i qüestionament de la creació del teatre valencià també és analitzat com a colofó de l'article anterior a les conclusions d'aquest.

Com a metodologia hem seguit l'empremta de la premsa i revistes de l'època, recopilant articles i testimonis els quals ens han revelat el caràcter i inquietuds de la societat intel·lectual valenciana del S. XIX

2.La preeminència del sainet i el teatre costumista en el Teatre Valencià.

En la temporada d'hivern de 1878, el 6 de setembre, el teatre Russafa obria les seues portes amb una companyia catalana dirigida pel primer actor Gervasi Roca. Sabem per uns fulls d'entrades i eixides d'aquell any trobats en el llegat de Rafael Culla (Fons Culla) que l'empresari Antonio Díaz va viatjar en el mes d'agost a Barcelona acompanyat pel Sr. Domingo, primer actor còmic el qual treballava en la companyia de Leopoldo Durón la temporada 1878/79 als teatres Principal, Princesa i Apolo, que estaven a càrrec de l'empresari Elies Martínez Boronat (Anònim 1880, p.191). Domingo degué fer d'intermediari entre l'empresa del teatre i la direcció de la companyia catalana, ja que en *Lo Rat-Penat. Calendari llemosí per a l'any 1879*, Constantí Llombart fa menció a l'exitós actor valencià com el promotor de la idea de dur la companyia de Roca a València (Llombart 1878, p.15).

La companyia de Roca, aquella temporada va pujar a l'escenari del Russafa el repertori més representatiu de les obres del teatre català de l'època, com per exemple: *A l'altre món, La mitja taronja, La pubilla del Vallés, La pubilla i els hereus, Les ametlles d'Arenys* de Josep Maria Arnau; *Cura de moro, L'àngel de la guarda, La creu de la masia, La Dida, Les joies de la Roser, Les heures del mas, Les francesilles, Les modes, Los egoistes, El ferrer de tall, Lo rector de Vallfogona, Los segadors, Senyora i majora* de Serafí Pitarra; *Lo diari ho porta i Cinc minuts fora del món* d'Eduard Aulés; *L'ase d'en Mora, La barqueta de San Pere, La virtut i la consciència, Lo virolet de Sant Guim, Tal hi va qui no s'ho creu, Tal faràs tal trobaràs i Tants caps tants barrets* d'Eduard Vidal; *La clau de casa, La llàntia de plata i Lo full de paper* d'Antoni Torres; *L'ajuda de Déu, La malvesia de Sitges i Una noia com un sol* de Francesc de Sales Vidal; *La teta gallinaire i La tornada d'En Titó* de Francesc Camprodon; *Com succeeix moltes vegades i Gent de barri* de Bartomeu Carcassona; *Honra, Pàtria i Amor* de Francesc Ubach; *Los tres tombs i Tres i la María sola* de Narcís Capmany; *Boigs fan bitllets i La ferida al cor* de Gervasi Roca; *La flor de la muntanya* de Ramón Bordas; *La torre dels misteris* de Conrad Colomer.¹

La premsa l'anunciava com: "[...]una compaña encargada a dar a conocer las mejores obras del teatro catalán" (Anònim 1878a).

En la seua estada al Russafa, la companyia dirigida per Roca va posar en escena vint-i-una obres en tres actes, cinc en dos i dinou en un, sent *La Dida* i *El ferrer de tall*, les més representades de la temporada. La crítica va ser prou positiva: "Lograron muchos aplausos en Valencia y parecieron a todos dignos de un teatro de mayor importancia" (Anònim 1880a, p.193).

1 Hem completat el llistat d'obres publicat a l'*Almanaque de Las Provincias* 1880 amb el que apareix en l'article *El teatre procedent del Principat representat a València (1833-1936)*, (García Frasquet 1988).

L'estada de la companyia teatral catalana i el seu repertori donà un aire d'il·lusió a una part de la societat que estava a favor de la creació d'un teatre culte. Llombart, des de *Lo Rat-Penat. Calendari llemosí*, ho veié com un esdeveniment favorable al moviment restaurador de la literatura valenciana, per l'estímul causat en els autors locals els quals es veieren exhortats a escriure obres de major rellevància i així treure el teatre valencià de l'estat en què es trobava (Llombart 1878a, p.15).

Sanchis Guarner ens informa de la visita a Barcelona de Francesc Palanca i Roca amb motiu de la representació de la seua obra *Valencianos con honra*. L'autor valencià quedà fortament impressionat en veure el grau de maduresa que havia assolit el teatre català. El repertori, d'obres monolingües de dimensions normals i amb un tractament de la temàtica no sempre rural o plebeu, comptava a més amb el Romea, un teatre amb companyia pròpia per poder estrenar amb exclusivitat les obres escrites en la llengua vernaclea. Arran aquesta visita, Palanca va decidir escriure obres de més envergadura i fer el mateix a València (1980, p.44).

En 1866 l'autor Frederic Soler, qui firmava les seues obres amb el pseudònim Serafí Pitarrà, havia creat la societat *Teatre Català* la qual va arrendar el teatre Romea, coliseu que esdevingué el temple de la literatura teatral catalana. Però a la capital del Túria l'art de les lletres estava estancat, els lletraferits no tenien una tasca fàcil per les diverses circumstàncies que els envoltaven.

Dos mesos després que el teatre Russafa comencés la seua temporada amb la companyia de Gervasi Roca, el 6 de novembre, el teatre Princesa acollia una companyia valenciana formada per actors i actrius molt coneguts pel públic valencià: Manuel Llorens, Amalia Mondéjar, Loreto Brú i Juan Colom, amb determinació de crear el Teatre Valencià. Aquest propòsit feia temps que alguns autors valencians l'intentaven dur a terme, però encara no els havia arribat la possibilitat. Així ho expressa Jose Mª de la Cueva, representant de l'empresa teatral *Teatros de Valencia* qui es feia càrrec dels teatres Principal, Princesa i Apolo, en una invitació dirigida a la *Real Sociedad Económica Valenciana de Amigos del País*, on convida la il·lustre societat a la funció d'estrena en el teatre Princesa amb motiu de la creació del Teatre Valencià (Teatros de Valencia 1878).

Eixa temporada amb l'intent de crear el Teatre Valencià, es van representar obres d'autors valencians escrites en tres, dos i un acte. S'estrenaren els drames en tres actes i en vers de Francesc Palanca i Roca, *Decrets de la Providència* i *Lo guardià dels Capugins*; *El pecat de la enveja* i *Bandera roja* de Ramón Lladró Mallí; *La primera nit de maig* de Rafael Torromé; *El tonto del panerot* d'Antoni Roig i Civera. En dos actes i en vers s'estrenà la comèdia de Leandro Torromé Crú *La molinera de Silla* i les peces en un acte: *Les Criaes* d'Eduard Escalante; *Males*

llengües, Carta canta i Bous de mort de Josep Ovara; *Un tio sense nebots* i *Entre dos elements* de Ramón Lladró; *El Potinguero* de Ricardo Cester. Les sarsueles en un acte: *El mestre de escola* de Francisco Bellido amb música de Rigoberto Cortina; *Una rosa y dos avelles* de Rafael Mª Liern amb música del mestre Rubio i *La Pentinadora*, de Josep Ovara amb música de Rigoberto Cortina.

Les obres que van tindre un major nombre de representacions van ser: *Decrets de la Providència*, romanent deu vegades en cartell i *Les Criates* amb divuit. Per primera vegada els cartells anunciadors de les funcions estaven escrits en valencià. Però malgrat l'esforç de la companyia i l'empresa, l'intent de crear un Teatre Valencià pels resultats obtinguts sembla no va tindre èxit, sols el que va durar la temporada (Anònim 1880b, pp.191-192).

Un fracàs que Constantí Llobart en *Lo rat penat. Calendari llemosí* apunta a una causa:

"[...] l'ensaig d'establir lo teatre llemosino-valencià, pensament llastimosament frustrat per haber volgut los autors dramatichs valencians collir lo fruyt avans de madurarse" (Llobart 1879, p.11).

En la temporada següent, ja en els mesos d'estiu, la companyia dramàtica del teatre Romea de Barcelona dirigida pel primer actor Lleó Fontova actuà al teatre Principal sense massa èxit de públic. La companyia catalana posà en escena les obres: *La Dida*, *Lo ferrer de tall*, *Lo forn del rey*, *Cura de moro*, *Les joies de la Roser*, *A la vora de la mar* de Serafí Pitarra; la tragèdia *Les esposalles de la morta* de Víctor Balaguer; *Dones!* i *La mitja taronja* de Josep Mª Arnau; *La pagesa d'Eivissa* de Ramón Bordas; *Cel rogent* d'Eduard Aulés; *Tres i la María sola* de Narcís Capmany; *L'ocasió fa al lladre* de Conrad Roure; *Lo que es veu i lo que no es veu* de Ramón Reina; i *Lo virolet de Sant Guim* d'Eduard Vidal.

Segons l'*Almanaque de Las Provincias* fou la xafogor la que va allunyar el públic del teatre (Anònim 1881, p.123).

En opinió de Vicent Simbor, la normalització del teatre no era un objectiu fàcil, ja que el sainet havia ocupat l'espai destinat en els teatres a un públic de classes més populars, els quals no exigien unes obres de grans pretensions. El teatre Principal era ocupat per la burgesia dedicada majorment a l'òpera i al teatre culte en castellà on el sainet sols tenia cabuda en alguna funció per una vetlada especial fora de programació. Per altra banda, el sainet quan entrava en la programació ho feia de manera subsidiària com a complement del drama, melodrama, comèdia o sarsuela en castellà (1997, p.368). A Catalunya, el sainet de costums també havia penetrat en un públic nombrós i es mantindrà fins ben avançat el segle, però ja ben entrada la Restauració borbònica serà

cercat pel drama de costums, la comèdia burgesa i el melodrama lacrimogen (Pi de Cabanyes 1979, p.66).

Els autors valencians que havien escrit obres en valencià amb més ambició com Francesc Palanca i Roca, qui en 1870 estrenà una comèdia dramàtica en tres actes *Tres roses en un pomell* i a l'any següent el drama també en tres actes *Lo que sembres colliràs*, adoptaren una actitud regressiva. Aquest viratge els abocà a tornar a escriure joguets còmics en un acte per a complaure un públic avesat a la disglòssia de la llengua i satisfet amb el teatre seriós en castellà. Altres autors, com Rafael Mª Liern qui fou també actor i director, no volgueren sumar-se a la Renaixença. Liern continuà escrivint sainets en valencià, però mantingué l'ús del castellà per a les obres més extenses amb les quals va assolir grans èxits.

La manca d'una normativa lingüística, ortogràfica i gramatical dificultava l'ús escrit de la llengua autòctona. Rafael Roca divideix en dos grups els escriptors de l'època: els qui optaren per un registre col·loquial, populista, dialectalitzat, ple de barbarismes i castellanismes denominat *el valencià que ara es parla* i els que empraren un registre allunyat del castellà, culte i pres dels escriptors clàssics més aviat arcaïtzat, conegut amb el nom de *llemosí*, terme que tingué gran acceptació tant a València com a Catalunya. Els catalans abandonaren aquest apel·latiu cap a la dècada dels anys seixanta optant per denominar la seua llengua *atalà*, però els renaixentistes valencians tant els populistes com els cultistes, continuaren emprant-lo per raons socials fins ben entrat el s. XIX (2007, p.159). Tots dos grups coincideixen a anomenar-la de qualsevol nom excepte catalana. Així es poden trobar escrits de l'època noms com ara *llemosí, provincial, regional, nostre dialecte, valencià o llengua valenciana* (Simbor 1988).

Llavors, va ser el sainet escrit amb el seu registre col·loquial qui ocupe el títol de *Teatre Valencià* durant el s. XIX i Eduard Escalante el sainetista per excel·lència qui millor narrarà les costums valencianes de l'època i les seues gents. Traslladarà els personatges del món rural a la ciutat situant-los en els barris populars del cap i casal, enfonsant-los en els conflictes tradicionals del gènere: els enamorats i els pares d'aquests, els forasters, el vell que vol a la jove i els obstacles a vèncer per arribar a un desenllaç precipitat i senzill que aconseguixi el riure fàcil del públic.

3. Homenatge a Eduard Escalante

Amb motiu de la mort d'Escalante Mateu, el trenta d'agost de 1895, la societat Lo Rat-Penat convocà una junta extraordinària juntament amb diverses associacions i corporacions amb la finalitat d'arreplegar idees i diners per celebrar actes en honor a la seua

memòria. Aquesta reunió va ser celebrada al saló de la Diputació Provincial de València el 27 de setembre de 1895.

En eixa data el teatre Russafa ja havia programat pel seu compte una funció honorífica a la memòria de l'autor la qual estava fixada per al dijous 3 d'octubre (Anònim 1895).

El Russafa havia inaugurat la seua temporada d'hivern 1895/1896 el 26 de setembre amb la companyia de declamació valenciana que dirigien els primers actors Paulino Delgado i Manuel Llorens. Estava formada per les actrius Alejandrina Caro de Delgado, Eloisa Parejo de Vigo, Matilde Ruiz de Galvan, Anita Mollà, Sra. Barberà, María Cola i els actors Manuel Vigo, Adrian Martí, Samuel Aguado i José Ferrando.

El dia de la funció en memòria d'Escalante, el teatre Russafa es trobava ple d'admiradors. Moltes foren les autoritats i personalitats oficials que van assistir a la representació com l'alcalde, el governador civil, el president de l'Audiència, així com famílies distingides i conegudes de la societat valenciana.

El coliseu estava summament decorat. En les baranes del primer i segon pis es podien veure els títols de les obres d'Escalante orlats amb corones de llorer i grans llassos negres. Els actors i altres treballadors del teatre lluien un crespó negre al braç esquerre en senyal de dol.

A les vuit i mitja de la vesprada s'inicià la funció on es van representar les obres d'Escalante *La Chala*, *Barraca en lo Cabañal* i *La escaleta del dimoni* (Escalante 1894). També es van llegir poesies dels autors Torres Orive, Manuel Millás, Francisco Palanca, Antonio Palanca, Roig i Civera, Edmundo C. Bonet, Leopoldo Trénor i José María López.

En un dels moments de la nit l'orquestra va iniciar una marxa fúnebre i el teló es va alçar deixant al descobert un bust de l'autor homenatjat fet en fang per l'artista valencià Ramón Andrés Cabrelles. Com ha escena final, el bust de l'escriptor va ser guarnit amb una corona de caps d'or que va quedar cenyida al seu front.

Quatre hores va durar l'acte entre moments divertits, rialles i memorables records emotius (Anònim 1895a).

4. Les vetlades valencianes

L'empresa del teatre Russafa va estar molt felicitada en reiterades ocasions pel sentit homenatge al sainetista valencià. Tant va ser així que el diumenge 13 d'octubre es tornà a repetir la mateixa programació de la nit de l'homenatge.

A ral d'açò, el Russafa va rebre peticions de teatre en valencià per part del públic. Llavors, l'empresa prengué l'encertada decisió de

disposar les funcions de *moda*, aleshores programades pels divendres, perquè foren exclusivament dedicades al teatre valencià (Anònim 1895b). Naixien les Vetllades valencianes del Teatre Russafa, començant aquest nou cicle el divendres 18 d'octubre amb les obres *Un chucho municipal* de Roig i Civera, *El tío Cavila* i *Matasiete y Espantaoch* d'Eduard Escalante (Anònim 1895c).

Aquestes funcions continuen donant ple de gent, segons la premsa són les famílies més distingides les que ocupen les principals localitats i les primeres en acudir "cuando se rinde culto al teatro valenciano" (Anònim 1896).

El públic gaudeix i riu molt amb els acudits de Manuel Llorens, actor i director del quadre valencià, que sols amb la seua presencia a l'escenari és suficient per arrancar les rialles del públic per l'enorme vis còmica que posseeix. La seua indumentària sempre encertada acompanyada dels gestos fan que els personatges els quals interpreta cobren la vida que els autors els ha atorgat.

En una de les vetllades, la del dijous 19 de desembre, s'estrenà l'obra pòstuma d'Escalante, *Trapatroles*. Sabem per la premsa, que el compositor Francisco Asenjo Barbieri va demanar a Escalante un llibret de sarsuela en valencià al qual ell posaria la música. El dramaturg l'escrigué i l'envià al compositor. Aquest propòsit no va arribar a complir-se per la mort de Barbieri i l'original del llibret va ser tornat pels hereus al dramaturg. Escalante el va conservar sense fer ús d'ell però arran la seua mort, els seus fills el van arranjar suprimint la part destinada a la música. Aquella nit el públic va riure i va aplaudir molt fent eixir els fills d'Escalante a l'escena final de l'actuació per rebre una gran ovació (Anònim 1895d).

El cicle de les vetllades valencianes d'aquella temporada va finalitzar el divendres 14 de febrer de 1896 amb la representació de les obres d'Escalante, *La Patti de Peixcadors*, *La herensia del Rey Bonet*, *La Chala*, *Mentirola y el tío Lepa* i el joguet bilingüe de Manuel Hernan Cortés, *Fora baix!*. L'acabament de la temporada d'hivern donà pas a la temporada de quaresma amb una companyia de sarsuela (Anònim 1896a).

En la següent temporada d'hivern, la de 1896/97, tornà el cicle de les vetllades valencianes. Aquestes començaren el dimarts 29 de setembre de 1896 amb una funció d'homenatge a Escalante, posant-se en escena les seues obres: *A la vora d'un sequiol*, *En una horchateria valenciana*, *La senserrà del mercat* i *Els novios de ma cuñá*. La companyia que actuà en aquesta nova temporada era la dirigida per l'actor català Enrique Borràs i l'actor valencià Manuel Llorens amb les actrius Amparo Guillén de Rivelles, Anita Mollà, Matilde Ruiz de Galván, Angela Santoncha i els actors Perfecto Campos, Justo Comes, Jaime Rivelles, Ricardo Valero, José Ferrando i Sr. Navarro (Anònim 1896b).

Aquestes funcions moltes vegades són aprofitades per a benefici dels mateixos actors, dels treballadors del teatre o per a recaptacions, com va ser el cas d'un soldat destinat a la guerra de Cuba o quan l'autor Enrique Gaspar Rimbau, fill predilecte de la ciutat, va visitar-la en novembre de 1895. A Gaspar li van dedicar una funció de les vetlades valencianes representant les obres d'Escalante *El rey de les criailles*, *El trovador en un porche*, amb la interpretació com agraïment per la seua presència al teatre de la seua comèdia, *La casa de baños* (Anònim 1895e).

Però així i tot, la popularitat i l'assistència de públic a la sala teatral no era una tasca fàcil de mantenir. La manca d'una programació atractiva i innovadora donava peu a certes crítiques: "La velada valenciana llevó anoche bastante concurrència a pesar de las pocas novedades que el programa ofrecia [...] se repiten con demasiada frecuencia algunas obritas" (Anònim 1896c).

A la repetició d'obres de repertori es sumava també la repetició de les temàtiques en les de nova creació les quals venien en ocasions a tenir semblança a les ja escrites. Va ser el cas de l'estrena de l'obra *Qui és el novio?* de Fermin Mir, qui la premsa es feia eco dient: "[...] la acción estriba en la oposición, de la cual se abusa ya en el teatro valenciano, de los padres a determinado novio [...]" (Anònim 1896d). El mateix ocorregué en l'estrena de la comèdia en dos actes d'Eduard Escalante(fill) *Mil duros y tartaneta*, on l'opinió de la premsa no fou massa satisfactòria:

"La trama tiene gran parecido con la que desarrolló el inolvidable Balader en *Al sá y al plá*, però con la peculiaridad de que la nueva producción termina sin despertar el interès de aquella. La versificación es en los dos actos fácil pero incorrecta y no exenta de gracia, aunque en algunos casos por un chiste se ha visto el autor en la precisión de añadir una escena. (Anònim 1897)

És a dir, obres d'arguments senzills, moltes vegades d'autors novells, fins i tot aficionats, plenes d'acudits de fàcil riure.

Segons el diari Las Provincias, no oblidem que el seu propietari i director era Teodoro Llorente, una de les principals manifestacions de la literatura és el teatre, per a ells és "muestra de patriotismo literaria contribuir al sostenimiento de sus antiguas glorias y favorecer su desarrollo en lo que se pueden adquirir nuevos timbres de gloria" (Anònim 1896e).

Per tant, el diari donava el seu vist i plau des del primer dia a la posada en marxa de la campanya que el teatre Russafa feia per l'art dramàtic valencià. Continuava apuntant que si bé molts són de l'opinió que hi ha mancança d'actors d'aquest gènere, ja que actors desapareguts com Amalia Mondéjar, Leandro Torromé, Francisco

Troyano, Ascensio Mora o Contreras són irrepetibles, sí que hi eren Matilde Ruiz de Galván, Anita Mollà, José Ferrando, Juan Colóm. Actors que junts i dirigits per Manuel Llorens, digne hereu de les glòries passades, formen un excel·lent quadre valencià per a representar les obres ja escrites i les noves que aporten els escriptors dedicats al teatre valencià (1896f).

Les nits de les vetlades valencianes s'estrenaren obres d'autors valencians del moment com: *Un alcalde de Barrio*; *Mil duros y tartaneta* d'Eduardo Escalante Feo, *Candidato a consechal* de Joaquin Payá; *Ya estan ahí!* d'Elias Cerdá; *De cap a sant Antoni* de Narcís Asensio i Antoni de Hoyos; *Noblea de un valensí* de Federico Gutierrez; *Agarreulo!* de Manuel Hernan Cortés; *Sileta y la portera* de Francisco Comes; *La matansa del serdo* de Manuel Aparisi Orellana. També es van reposar obres de repertori que el públic demanava de Bernat i Baldoví, Balader, Palanca, Burguet, Liern, Cortés, però sobretot d'Escalante Mateu, el sainetista per excel·lència.

Una vegada conclosa la temporada d'hivern el diumenge 11 d'abril de 1897, les vetlades valencianes desaparegueren i amb elles la companyia dirigida per l'actor Manuel Llorens, que era el més implicat i promotor de la idea.

Quan va morir l'actor Manuel Llorens en 1910, el diari publicà un article a la seua memòria on el cita com l'últim representant del teatre autòcton, en eixos moments tan oblidat i decaigut, fundador de les vetlades valencianes les quals donaren un nou prestigi a aquest gènere (Anònim 1910).

5.El teatre valencià en qüestionament

Dos anys després, el diari Las Provincias, en la presentació de la nova temporada dels teatres Princesa i Russafa, en un article titulat *De telón a dentro* escrit pel crític teatral Ramón Díaz, qui emprava el pseudònim Nomar, anuncia que les companyies que enceten temporada seran de "género chico". Una companyia de Talavera per al teatre Princesa i la companyia de Miguel Miró per al Russafa. També dóna a conèixer algunes estrenes d'autors valencians com *La barraca* d'Escalante Feo amb música del mestre Vicent Peidró, *La mona de Pascua* de Fillol Sanz amb música de García Sola, *Foch en l'era!* de Maximilià Thous i Elies Cerdà amb música de Salvador Giner, entre altres. Nomar, en l'article planteja una qüestió sobre què passa amb el teatre en valencià i perquè no es demana a les empreses, encara que fóra un dia a la setmana, que presenten un programa sols amb obres en llengua valenciana. El crític teatral apunta que els empresaris xifren els seus èxits de taquilla duent les obres que triomfen en Madrid, però els autors valencians haurien de mirar pels seus interessos i fer alguna cosa

per a canviar aquesta actitud dels teatres i fomentar també el sainet valencià (1899).

El crític teatral obrí així un debat on el primer a contestar i expressar la seua opinió fou l'escriptor José María Puig Torralva, el qual pensa que el teatre valencià és molt ric pel que fa a sainet, però la mancança es troba en la comèdia i el drama, gèneres que segons ell són els que s'haurien de cultivar si realment es vol tindre teatre valencià. Opina que les obres valencianes escrites en castellà no fomenten el teatre autòcton sinó el castellà, perdent molt de color i propietat al ser expressades en llengua aliena. Puig Torralva comenta que el sainet valencià ha estat representat per molts bons autors com Parreño, Torromé, Baldoví, Lladró, Palanca i Escalante. L'articulista, col·loca a Escalante en l'escalafó més alt, qui situa el sainet fora de l'horta valenciana i de la innocent i senzilla trama per a urbanitzar-lo amb el seu enginy i dur a escena la vida valenciana amb gràcia i propietat. Recorda els autors Joaquim Balader i Francesc Palanca i Roca els quals van deixar obres d'aquest calibre però per circumstàncies no van tenir continuïtat. L'escriptor anima a fomentar primer la comèdia i després el drama, inspirant-se en els nostres costums, tradicions e història, i poder així arribar a complementar el teatre valencià (Puig Torralva 1899).

El següent en participar en la polèmica serà el també escriptor Antonio Sotillo, qui planteja la creació d'un sainet valencià que conserve la seua fisonomia i caràcter. Però aquest havia de mantenir les idees i els sentiments del present sense ser versat ni copiat de l'antic i per descomptat, en valencià. Opina que és greu i perillós l'èxit que puguen tindre les empreses sobre la influència del sainet i en general de la literatura escènica castellana o madrilenya. Opina que l'escriptor que no sàpiga escriure en valencià que s'abstinga, aquest és un dret que sols li ha sigut atorgat a Blasco Ibañez, escriure novel·la valenciana sense el valencià, perquè al ser un gènere analític i descriptiu, manca de l'exigència del diàleg continu per arribar a la seua finalitat. Per a ell, Vicent Fe és un autor de sainets que compleix amb aquestes característiques i encara que creu que altres autors com Escalante Feo, Maximilià Thous, Juan Bta Pont, Fillol Sanz, són coneixedors de l'escena, dubta d'ells com a creadors d'un nou sainet (Sotillo 1899).

L'últim en participar fou Manuel Goda, estudiant de medicina, simpatitzant del blasquisme i futur sindicalista, qui descriu com en la seua visió el teatre valencià és pobre, raquític i anèmic per falta d'entusiasme, degut al poc afecte que el poble valencià demostra per tot allò que és seu. Segons Goda, els autors pensen més en els diners que poden guanyar amb les obres escrites en castellà que en l'èxit que podrien aconseguir en una bona obra en valencià. Els actors assagen amb disgust les obres valencianes perquè veuen una pèrdua de temps fer-se amb un repertori que sols el poden representar a València.

“iEnsayar valenciano, estudiarlo, es una locura! Las obras de esta naturaleza no son otra cosa que lastre, lastre que no necesita el que posee un gran repertorio” (Goda 1899).

Les empreses de teatre deixen sols un xicotet espai entre les obres madrilenyes i les locals. El públic, el qual ell troba ignorant, es deixa captivar amb decoracions ostentoses i efectes que encobreixen la qualitat de les obres. A més, sent valencians, qualifiquen la llengua com lletja, ni l’entenen ni ganes, així que amb aquests elements no pot existir un teatre valencià de vida exuberant.

“En materia de arte hay que ser lo que son los catalanes: separatistas casi. Si nosotros tuviésemos el grande instintivo amor que los hijos de Cataluña sienten por su madre patria otro gallo nos cantara. Desgraciadamente somos por regla general, hijos sin amor, sin cariño: Valencia para muchos más es madastra cruel que madre adorable” (1899a).

Goda continua fent referència al teatre Russafa i les seues vetlades valencianes, en les quals l’empresa teatral va guanyar diners fent ple totes les nits que aquestes eren programades. Es mostra d’acord amb Sotillo, el sàinet deu ser real, present, escrit en prosa valenciana i allunyat de la fastuositat. Tan sols la passió, l’interès i la realitat el pot dur a l’èxit, continua dient que si es posés ganes i passió per part de tots, tant empreses, autors com actors, de segur que el teatre valencià ressorgiria (1899b).

Ja en un article en memòria d’Escalante en 1895, Sanmartin i Aguirre, va exposar que a Catalunya els escriptors dramàtics havien cultivat tots els gèneres, des de la clàssica tragèdia fins al popular sàinet. El públic català no veu estrany que els autors facen obres històriques amb la llengua del país. Però a València no succeeix el mateix, totes les temptatives que s’han fet per elevar al teatre a esferes superiors han sigut infructuoses. Ell confessa no conèixer la raó, no sap si per falta d’un escriptor genial o perquè el públic no veu bé certs convencionalismes, però el que els escriptors hagen optat pel castellà ha fet mal a la llengua (Sanmartín i Aguirre 1895).

Puig Torralva expressa la mateixa inquietud que vint anys abans van mantenir Constantí Llobart i el grup progressista. Al País Valencià, l’evolució que tingué el teatre català dignificant la llengua amb arrelament i incidència social, no va tindre equivalent. Tampoc hi va haver un escriptor com Guimerà, qui prompte va assolir maduresa teatral i que, a més, des de molt jove, mantingué una militància catalanista amb una enorme transcendència política.

En les consideracions sobre la Renaixença, Joan Fuster descriu dues causes profundes de fracàs; una és la social i l’altra l’abstencionisme polític. La causa social esdevé d’una burgesia

castellanitzada i d'un poble avocat a llegir escrits dialectalitzants tots de sàtira i teatre còmic. La causa política va ser la manca d'una figura que com va ocórrer al Principat pogués assegurar la cultura per salvaguardar l'idioma (1962, p.265-271).

L'apoliticisme dels escriptors valencians els mancava de pensar en una identitat pròpia nacional que no fos l'espanyola. Ferran Archilés, argumenta la dificultat de mantenir la distinció entre dos sectors en la Renaixença: el sector progressista encapçalat per Llobent i el conservador dirigit per Llorente, perquè cap dels dos mai plantejaren una identitat nacional valenciana. També analitza les consideracions de Joan Fuster sobre la Renaixença des d'una perspectiva més actualitzada on arriba a unes conclusions distintes (Archilés 2007).

El teatre valencià culte continuava sense ser una prioritat per als escriptors i el teatre valencià equivalent a sainet es quedà atrapat en el temps en un "epigonisme escalantià" (Sirera 1981, pp.34-37). Sotillo i Goda demanen un sainet actualitzat, però els escriptors tenien unes barreres per traspasar. Un dels obstacles més importants era la normalització d'un llenguatge ple d'arcaïsmes i castellanismes, també estava la barrera d'un públic acostumat a aquest llenguatge degradat i després calia el tractament de temàtiques actualitzades, les quals eren fonamentals per poder trencar els impediments i així avançar cap a un teatre en valencià que caminés acordat amb el temps.

Manuel Goda fa referència als actors que no volen dedicar-se al teatre valencià per l'estreta oportunitat de representació que abasta. La qual cosa era comprensible des del punt de vista que no hi havia un camp teatral per poder omplir programacions i poder treballar. No ocorria el mateix amb el teatre català que sí que comptava ja amb un extens repertori. En contrast fem al·lusió a l'actor català Enrique Borràs qui en una correspondència mantinguda en 1897 amb el gerent del Russafa Rafael Díaz li comenta: "[...] para la temporada del proximo invierno me han hablado ya dos empresas, la del Romea y D. Salvador Mir, deseando volver a meterme en Trabajo catalán [...]" (Fons Culla).

Enrique Borràs en maig de 1904 va actuar al teatre de la Comedia de Madrid amb la companyia del Romea duent un repertori de teatre català en llengua vernacle compost pels següents títols: *María Rosa*, *Mar i Cel*, *Terra Baixa* i *L'ànima morta* d'Àngel Guimerà; *La resclosa*, *Via Crucis*, *La mare eterna* i *els Vells* d'Ignasi Iglesias; *Lo pubill*, *Lo monjo negre*, *Cura de moro* i *La Dida* de Serafí Pitarra; *Lo nuvi* i *Lo mas perdut* de José Feliu Codina; *Mal pare* de J.Roca i Roca; *Don Gonçalo o l'orgull del gech* d'Albert Llanas; *La campana rota* de Jacint Capella; *Lo místic*, *Llibertat*, *El pati blau* i *L'alegria que passa* de Santiago Rusiñol; *Els encarrilats* de Juan Torrendell; *L'aniversari* i *La nit de Reis* de Salvador Vilaregut; *El carro del vi* i *A cal notari* de Ramón R.Vidal; *Les bodes d'en Cirilo* i *Qui compra maduixes!* d'Emili Vilanova; *Nit de nuvis* i *Cap i cúa*

d'Eduard Aulés; *La morta* de Pompeyo Crehuet; *Viatge de boda* d'A. Marxunet; *L'última voluntat* de F.Casanovas i *Caballeria Rusticana* traduïda al català i adaptada per Costa i Jordà.

L'empresa de Tirso Escudero anuncià una temporada de vint funcions que serien les *de moda* les quals solien reunir l'aristocràcia madrilenya. Llinatge, diners i intel·lectualitat.

Borràs viatjà a Madrid acompanyat pel dramaturg Santiago Rusiñol, qui va rebre diverses ovacions pel part del públic obligant-lo eixir a escena a saludar. Segons conta l'actor en les seues memòries, Àngel Guimerà amb qui hi existia admiració i estima mútua no els va acompanyar perquè realment l'escriptor veia una aventura l'actuació en la capital per les discrepàncies polítiques. En el cercle teatral madrileny hi va haver els seus recels també. Quan s'havia vist en aquells temps que una companyia de províncies anara a la Corte amb eixa gosadia? Els teatres madrilenys comptaven amb magnífiques companyies, les quals en acabar les temporades eren les que anaven a les províncies a representar les seues obres i no al contrari.

En el cafè del teatre la Comedia, *El gato negro*, punt de reunió dels escriptors, també hi va haver els seus comentaris de pronòstic enfosquit atiant els crítics teatrals perquè acabaren prompte amb aquella invasió.

El debut fou el dia 26 amb un èxit extraordinari: "Contra todos los inconvenientes, contra todos los prejuicios y digamos la verdad, contra todas las prevenciones y antipatías políticas y literarias, el público se entusiasmó anoche en la Comedia [...]" (Vila San-Juan 1956, pp.58-59).

La premsa madrilenya feu constar que tant el teatre català com els seus actors eren mereixedors d'elogis:

"Anoche triunfó por completo el teatro catalan. Els vells fué un éxito extraordinario [...] Ignacio Iglesias, uno de los dramaturgos más geniales y más nuevos de nuestro teatro nacional [...] Salvo algunos actores extranjeros, ningún comediante espanyol ha llegado a la altura de Borrás [...] su companyia en conjunto es la primera de España. Con artistas de la talla de Soler y Capdevila se puede triunfar en todos lados. Cataluña en esta ocasión, ha sido justamente glorificada. Hay ahí un arte de tanto valor que los más apasionados enemigos de esas tendencias políticas han domeñado antipatias y lo han aplaudido con un alto espíritu de justicia" (Guerra 1904).

"[...] Bienvenidos sean el gran actor y sus compañeros a Madrid y bienvenidas sean con él las joyas del arte catalán, su rica y flexive lengua, su fresca y jugosa poesia, su ambiente saturado por las brisas del Mediterráneo, espejo en donde se han reflejado las más bellas creaciones artísticas engendradas por el genio. Felicitemonos también

los espanyoles todos de contar en el tesoro del arte patrio las riquezas que con talento soberano viene a mostraros el actor catalán” (Zeda 1904).

Conclusions

El teatre valencià que tantes esperances va alimentar en un principi, no es consolidà des de l'adopció conscient i conseqüent d'un compromís amb el valencianisme. La falta d'una unitat cultural que lluités pels mateixos interessos, la negativa a polititzar per part del grup cultural dirigent el moviment renaixentista, la qual cosa queia en falsedat perquè la mateixa negativa ja adoptava una postura política, la falta d'un líder que arrossegés amples capes de la població cap a la Renaixença i tindre una estructura socioeconòmica tan diferent de la del Principat serien les causes més directes per les que el moviment renaixentista passés en certa manera de llarg. Les vetlades valencianes del teatre Russafa quedarien en el record d'una societat dividida culturalment, la que gaudia del sàinet valencià i en demanava més i la que va veure com els intents de superar-lo no van ser possibles.

L'estancament que havia patit el teatre continuaria fins al final dels anys setanta del s. XX quan els autors teatrals valencians continuarien immersos en la reclamació d'un teatre específicament valencià a partir del desenrotllament històric, econòmic, social i cultural del poble valencià. Els nous canvis polítics que esdevindrien després de la repressió franquista donarien l'oportunitat desitjada. El teatre valencià podria per fi independitzar-se del sàinet.

Fonts documentals

El llegat de Rafael Culla del Teatre Russafa de València és un fons privat que actualment es troba en el Centre de Documentació Escènica de la Generalitat Valenciana.

Referències

- ANÒNIM, 1878. Teatro-Café Ruzafa. *Las Provincias*. 1 de setembre, p.2.
- ANÒNIM, 1878a. Valencia. *Las Provincias*. 6 de setembre, p.2.
- ANÒNIM, 1880. *Almanaque de las Provincias* [en línia] València: F.Doménech. [consulta: 03 novembre 2019]. Disponible a:
https://bivaldi.gva.es/es/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1015869

- ANÒNIM, 1881. *Almanaque de Las Provincias* [en línia] València: F.Doménech. [consulta: 03 novembre 2019]. Disponible a: https://bivaldi.gva.es/es/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1015870
- ANÒNIM, 1895. En honor a Escalante. *Las Provincias* [en línia]. 28 de setembre, p.2. [consulta: 15 novembre 2019]. Disponible a: https://bivaldi.gva.es/es/catalogo_imagenes/grupo.do?posicion=110&path=1022117&presentacion=pagina®istrardownload=0
- ANÒNIM, 1895a. Diversiones públicas. *Las Provincias* [en línia]. 4 d'octubre, p.2. [consulta: 15 novembre 2019] Disponible a: https://bivaldi.gva.es/es/catalogo_imagenes/grupo.do?posicion=14&path=1022119&presentacion=pagina®istrardownload=0
- ANÒNIM, 1895b. Diversiones públicas. *Las Provincias* [en línia]. 16 d'octubre, p.2. [consulta: 15 novembre 2019] Disponible a: https://bivaldi.gva.es/va/catalogo_imagenes/grupo.do?posicion=62&path=1022119&presentacion=pagina®istrardownload=0
- ANÒNIM, 1895c. Diversiones públicas. *Las Provincias* [en línia]. 19 d'octubre, p.2. [consulta: 15 novembre 2019]. Disponible a: https://bivaldi.gva.es/es/catalogo_imagenes/grupo.do?posicion=74&path=1022119&presentacion=pagina®istrardownload=0
- ANÒNIM, 1895d. Trapatroles. *Las Provincias* [en línia]. 20 de desembre, p.2. [consulta 20 gener 2020] Disponible a: https://bivaldi.gva.es/es/catalogo_imagenes/grupo.do?posicion=78&path=1022123&presentacion=pagina®istrardownload=0
- ANÒNIM, 1895e. Diversiones públicas. *Las Provincias* [en línia]. 9 de novembre, p.2. [consulta: 2 gener 2019]. Disponible a: https://bivaldi.gva.es/es/catalogo_imagenes/grupo.do?posicion=34&path=1022121&presentacion=pagina®istrardownload=0
- ANÒNIM, 1896. Teatros.Ruzafa. *Las Provincias* [en línia]. 31 d'octubre, p.2. [consulta: 15 octubre 2020]. Disponible a: https://bivaldi.gva.es/va/catalogo_imagenes/grupo.do?posicion=122&path=1022158&presentacion=pagina®istrardownload=0
- ANÒNIM, 1896a. Espectáculos. *Las Provincias* [en línia]. 14 de febrer, p.2. [consulta: 4 febrer 2020].Disponible a: https://bivaldi.gva.es/es/catalogo_imagenes/grupo.do?posicion=54&path=1022134&presentacion=pagina®istrardownload=0
- ANÒNIM, 1896b. Teatros.Ruzafa *Las Provincias* [en línia]. 30 de setembre, p.2. [consulta: 3 març 2020].Disponible a: https://bivaldi.gva.es/es/catalogo_imagenes/grupo.do?posicion=118&path=1022156&presentacion=pagina®istrardownload=0
- ANÒNIM, 1896c. Teatros.Ruzafa. *Las Provincias* [en línia]. 10 d'octubre, p.2. [consulta: 16 octubre 2020]. Disponible a: https://bivaldi.gva.es/va/catalogo_imagenes/grupo.do?posicion=38&path=1022158&presentacion=pagina®istrardownload=0
- ANÓNIM, 1896d. Teatros.Ruzafa. *Las Provincias* [en línia]. 26 de desembre,p.2. [consulta: 16 octubre 2020].Disponible a:

- https://bivaldi.gva.es/va/catalogo_imagenes/grupo.do?posicion=102&path=1022163&presentacion=pagina®istrardownload=0
- ANÓNIM, 1896e. Teatros.Ruzafa. *Las Provincias* [en línia]. 14 de novembre,p.2. [consulta 16 octubre 2020]. Disponible a:
https://bivaldi.gva.es/va/catalogo_imagenes/grupo.do?posicion=54&path=1022160&presentacion=pagina®istrardownload=0
- ANÓNIM, 1897. Teatros.Ruzafa. *Las Provincias* [en línia]. 9 de gener,p.2. [consulta 16 octubre 2020] Disponible a:
https://bivaldi.gva.es/va/catalogo_imagenes/grupo.do?posicion=35&path=1022165&presentacion=pagina®istrardownload=0
- ANÓNIM, 1910. Manuel Llorens. *Las Provincias* [en línia]. 23 d'octubre, p.2. [consulta: 27 abril 2020]. Disponible a:
https://prensahistorica.mcu.es/es/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1000313379&presentacion=pagina&posicion=2®istrardownload=0
- ARCHILÉS I CARDONA, Ferran, 2007. La Renaixença al País Valencià i la construcció de la identitat regional. *Anuari Verdaguer* [en línia]. Núm.15, pp. 483-519 [consulta: agost de 2020] ISSN 2385-452. Disponible a:
<https://www.raco.cat/index.php/AnuariVerdaguer/article/view/120434>.
- ESCALANTE, Eduardo, 1894. *Obras dramáticas* [en línia]. València: F.Doménech. [consulta: 10 agost 2020]. Disponible a:
<https://bivaldi.gva.es/es/consulta/registro.do?id=200>
- FUSTER, Joan, 1962. *Nosaltres els valencians*. 11ªed. Barcelona: Edicions 62. ISBN 9788499300627.
- GARCÍA FRASQUET, Gabriel, 1988. El teatre procedent del Principat representat a València (1833-1936). *Caplletra*, 3 (*tardor 1988*) [en línia]. núm.3, pp. 127-138 [consulta: 5 agost 2020]. ISSN 2386-7159. Disponible a:
<https://ojs.uv.es/index.php/caplletra/article/view/7623/7219>
- GODA, Manuel, 1899. Literatura: El teatro valenciano. *Las Provincias*, [en línia]. 21 setembre, p.2 [consulta: 17 octubre de 2019] Disponible a:
https://prensahistorica.mcu.es/es/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1000309891&presentacion=pagina&posicion=1®istrardownload=0
- GUERRA, Ángel, 1904. Los teatros: Comedia. Els vells, drama en 3 actos de Ignacio Iglesias. *El globo* [en línia]. 29 de maig, p.2 [consulta: 3 agost 2020] Disponible a :
<http://hemerotecadigital.bne.es/issue.vm?id=0001251269&search=&lang=en>
- LLOMBART, Constantí, 1874. *Lo Rat-Penat: calendari llemosí corresponent al present any 1875* [en línia] València: Pascual Aguilar. [consulta: 03 novembre 2019]. Disponible a:
https://bivaldi.gva.es/va/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1014142
- LLOMBART, Constantí, 1878. *Lo Rat-Penat: calendari llemosí corresponent al present any 1879* [en línia] València: Pascual Aguilar. [consulta: 03

- novembre 2019]. Disponible a:
https://bivaldi.gva.es/va/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1014150
- LLOMBART, Constantí, 1879. *Lo Rat-Penat: calendari llemosí corresponent al present any 1880* [en línia] València: Pascual Aguilar. [consulta: 03 novembre 2019]. Disponible a:
https://bivaldi.gva.es/va/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1014152
- NOMAR, 1899. De telón a dentro. *Las Provincias* [en línia]. 7 de setembre. p.2. [consulta: 16 octubre 2019]. Disponible a:
https://prensahistorica.mcu.es/es/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1000309877&presentacion=pagina&posicion=2®istrardownload=0
- PI DE CABANYES, Oriol, 1979. *La Renaixença*. Barcelona: Dopesa 2. ISBN 8472354091.
- PUIG TORRALVA, José.Mª, 1899. Literatura: El teatro valenciano. *Las Provincias*. [en línia] 14 de setembre, p.2-3. [consulta: 17 octubre 2019]. Disponible a:
https://prensahistorica.mcu.es/es/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1000309884&presentacion=pagina&posicion=2®istrardownload=0
- ROCA RICART, Rafael, 2007. *Teodor Llorente i la Renaixença valenciana*. València: Institució Alfons el Magnànim. ISBN 9798478225033.
- SANCHIS GUARNER, Manuel, 1980. *Els inicis del teatre valencià modern 1845-1874*. València: Institut de Filologia valenciana. Universitat de València. Monografies i assaig. ISBN 8460020754.
- SANMARTÍN i AGUIRRE, Josep.F, 1895. Eduardo Escalante. *Las Provincias*. [en línia] 14 de setembre, p.2. [consulta: 15 maig 2020]. Disponible a:
https://bivaldi.gva.es/es/catalogo_imagenes/grupo.do?posicion=54&path=1022117&presentacion=pagina®istrardownload=0
- SIMBOR, Vicent, 1988. La Renaixença al País Valencià. *Caplletra, 4 (primavera 1988)* [en línia]. núm.4, pp.9-41 [consulta: 5 agost 2020]. ISSN 2386-7159. Disponible a:
<https://ojs.uv.es/index.php/caplletra/article/view/7694/7304>.
- SIMBOR, Vicent, 1997. La Renaixença i la normalització literària. En: CARBÓ, Ferran; ROSSELLÓ, Ramón X i SIRERA, Josep Lluís. *Escalante i el teatre del segle XIX*. Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana i Publicacions de l'abadia de Monserrat, pp.347-373. ISBN 8478268936.
- SIRERA, Josep Lluís, 1981. *Passat, present i futur del teatre valencià*. València: Institució Alfons el Magnànim. ISBN 8450045444.
- SOTILLO, Antonio, 1899. Literatura: El teatro valenciano. *Las Provincias* [en línia]. 17 de setembre, p.2. [consulta: 17 octubre 2019]. Disponible a:
https://prensahistorica.mcu.es/es/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1000309887&presentacion=pagina&posicion=2®istrardownload=0
- TEATROS DE VALENCIA, 1878. Invitación remitida por la empresa de teatros de esta capital para que la Económica tenga a bien asistir a la representación del 6 de Noviembre de dicho año. Incluye acuse de recibo.

En: *RiuNet.repositorio UPV* [en línea] [consulta: 18 agost 2020]
Disponible a: <http://hdl.handle.net/10251/24013>.

VILA SAN-JUAN, Pablo, 1956. *Memorias de Enrique Borrás*. 1ª ed. Barcelona: AHR.

ZEDA, 1904. Crónicas breves. Enrique Borràs. *La Época* [en línia]. 27 de maig, p.1. [consulta: 3 agost 2020]. Disponible a:
<http://hemerotecadigital.bne.es/issue.vm?id=0000702361&search=&lang=es>